

УДК 911.3

ГУКАЛОВА І.В.

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА УРБАНІЗАЦІЮ В УКРАЇНІ

Міське середовище впливає на пересічну людину в світі і в окремих країнах настільки сильно, що постає питання розглянути процес урбанізації не тільки з точки зору міста як особливої форми поселення, опорної точки і інтенсифікатора регіонального розвитку, але й з соціально-екологічної точки зору. Це завдання торкається не тільки соціологів, економістів, планувальників, але й географів, для яких урбанізація не перший рік ототожнюється з постановкою і вирішенням різних професійних завдань. За довгі роки глибоких досліджень просторових проявів урбанізації, змін систем розселення, географи дійшли думки, що цей процес є більш складним, ніж його формалізація, а потім і оптимізація на рівні тільки зростання кількості міських поселень і міського населення. Тому отримання нових знань про урбанізацію, як процес, який докорінним чином змінює життєдіяльність населення не тільки безпосередньо міст, але і цілих регіонів, який означає модернізацію, соціальні переваги, комфорт для життя, ми вважаємо актуальним завданням для географів зараз, на етапі формування в Україні конкурентного середовища і високих стандартів життя. Чи може бути урбанізація – причина не тільки просторових розселенських змін, але й змін соціального життя людей – бути з якісного боку опрацьована географами? Без сумніву так, бо це підтверджується не тільки міцним зв'язком між темпами урбанізації та її глибиною, між величиною міста та ступенем «зрілості» міського середовища. Це зумовлено тим, що процес урбанізації не закінчується стабілізацією чисельності міського населення і, навіть, його зменшенням – процес урбанізації продовжується «в глибину» і означає реальне і повне поширення «міських» умов життя на все населення і окремі якісні зміни самого населення.

Ті недоліки і однобічність підходів, які були викликані в свій час пануванням в радянській економічній географії формаційної теорії і не сприяли дослідженням якості життя населення, тривалий час визначали і однобічний підхід до вивчення урбанізаційних процесів, а також домінують уявлень про суто «виробничу» базу їх формування і перебігу. Останніми роками, коли суспільний розвиток осмислюється в рамках інших концепцій, зокрема концепції якості життя населення, такий складний соціокультурний феномен як урбанізація вимагає постановки в центр уваги людини з різними параметрами її життя, потребами і інтересами.

Сказати, що в рамках радянської географічної школи урбанізація не розглядалася в широкому аспекті, як процес соціально-просторового поширення міського способу життя, було б несправедливим. В 1970-тих рр. дослідження міського середовища, яке утворюється і розвивається за законами надскладної системи, були в центрі уваги не тільки західних науковців. Останні, до речі, вивчають урбанізацію з кінця 1940-х років [14]. Взагалі на міжнародному рівні питанню урбанізації давно приділяється значна увага. З 1977 р., коли Генеральна Асамблея ООН затвердила резолюцію про створення Комісії з населених пунктів (Хабітат), питання міжнародного співробітництва і діяльність в галузі сталого розвитку населених пунктів, в першу чергу міських, були визнані такими, що

потребують тривалої і пильної уваги фахівців і міжнародної спільноти.

Радянські географи при дослідженні міст і урбанізації активно звертаються не тільки до чисто географічних предметів вивчення – опорного каркасу, просторових аспектів формування і розвитку агломерацій, але і до підходів, більш характерних для екології людини, ніж для соціально-економічної географії. А там, як зазначає відомий фахівець у галузі географії міст і математичного моделювання Ю.В.Медведков, «предметом дослідження є групова і соціально обумовлена адаптація населення до комплексу систем, вплив яких проявляється при *територіальній інтеграції умов життєдіяльності людей*. Причому однаково важливі обидві сторони цього явища: зміна середовища під впливом діяльності людей і зміна *можливостей* людей під впливом середовища» [8].

У плані вивчення різних аспектів урбанізації і розвитку міст нам знову потрібно відзначити успішний тандем економіко-географів і містобудівельників, а також накопичених ними знань і досвіду проектування міст. Відомі вчені Д.І.Богорад, В.Г.Давидович та ін. небезпідставно акцентували свою увагу на зв'язку розселення в Україні і розміщення виробництва, формуванні на цій основі агломерацій. На IV радянсько-польському семінарі з проблем урбанізації В.В.Покшишевський говорить про три напрямки з солідною теорією, які склалися на кінець 1970-х рр. в радянській географії в рамках так званої еколого-поселенської тематики: інтеграційне моделювання міського середовища і оцінка населенням власних умов проживання, об'єктивна оцінка умов проживання в містах, яка здійснювалась в рамках робіт з рекреаційної географії, а також медико-географічні роботи. Він відзначає і роботи фізико-географів з «міського ландшафтознавства» [15]. Однак до сьогодення остаточно не дана відповідь на запитання – що власне проектувалось містобудівельниками, оцінювалось чи моделювалось географами, економістами в тих або інших випадках: міське середовище, розселення, промисловість чи каркас житлової і соціально-інфраструктурної забудови? Як виявити і обчислити рівень реальної, а не «формальної» урбанізації регіонів України? Чи не являв собою радянський тип урбанізації фактично лише тільки індустріалізацію, особливо по відношенню до південно-східних регіонів України? Чим стало міське середовище за різних соціально-економічних умов і в різних регіонах України внаслідок колишніх високих темпів зростання міського населення і міст і що необхідно для ліквідації того розриву, який має місце між офіційно визнаним рівнем урбанізації та реальною обладнаністю життя в регіонах. Ці питання змушують фахівців вточнити саме поняття урбанізації, і вказати на необхідні зрушення в плані її осмислення.

Еволюція процесу урбанізації в країнах різного типу відбилася на його дослідженнях в рамках суспільного напрямку географії в цих країнах. Якщо в розвинутих країнах Заходу обидва головні аспекти урбанізації (кількісний, пов'язаний з масовим переселенням людей у міста, зміною зайнятості, концентрацією населення і формування мегаполісів, і якісний, пов'язаний із становленням і утвердженням міського способу життя і відповідних умов проживання та якості людського потенціалу) наближені один до одного і це можна побачити за невеликими виключеннями на власні очі вже давно, то в Україні, як і в більшості пострадянських країн, якісний етап урбанізації і досі ще дуже далекий від завершення.

Цікавою, наприклад, є відчутна різниця в досвіді дослідження якісних

аспектів урбанізації і розвитку міст в 1970-1980-ті рр. в Радянському Союзі і в США. Географи СРСР (Барабаш Н.Б., Хорєв Б.С., Константинов О.А., Блажко Н.І., Літовка О.П., Перцик Є.Н., Покшишевський В.В., Лаппо Г.М., Пітюренко Ю.І. та ін.) спираються на основи районування і містобудування, планувальні схеми і сітки розселення, їх роботи присвячені вирівнюванню можливостей людини, які забезпечує міське середовище, територія диференціюється за благоустроєм, рівнем розвитку сфери обслуговування, здійснюється функціональна типологія міст. При цьому радянські географи тривалий період прогнозують зростання міського населення різними темпами в містах різної ієрархії. Географи США в ті самі часи виявляють градієнти поля потреб людей, орієнтуючись при цьому на склад населення та його платоспроможність, розвиток ринку землі і нерухомості, діагностують відтік мешканців з районів суцільної забудови, фактично говорячи про субурбанізацію і проблеми, які виникають в містах (Berry V.J.L., Cohen Y.S., Harris Ch.D., Horton F.E., Vance J.E.Jr.) [19]. На жаль, ці проблеми вважаються за радянських часів проблемами виключно капіталістичних міст.

В Західній Європі швидкому кількісному зростанню міст в XIX-XX ст. передувало тривалий період їх якісного зростання. За словами Ф. Броделя, вже в XV ст. міста на Заході нав'язували себе селам, «промислові ціни зростали, ціни сільськогосподарські знижувались, таким чином міста перемагали». За декілька століть кількісне зростання міст лише закріпило і зміцнило їх давніше домінуюче положення. Міста Європи змінили соціальний склад населення, створили особливий спосіб життя, зрештою породили міське суспільство, принципово відмінне від сільського за способом життєдіяльності [2]. Лише поверхневі і незавершені ознаки цього можна було спостерігати на терені колишнього радянського простору, в т.ч. і в Україні.

Сучасний стан міської системи розселення, і рівень реальної урбанізації в Україні є результатом історичного спадку, матеріальним і духовним відображенням тих соціально-економічних процесів, які мали місце на території України сотні і, особливо, десятки років тому. Урбанізація відбувалась в Україні з глибоким запізненням як в кількісному (вузькому) розумінні, так і ще більше – в якісному плані. Здебільшого міста в Україні, на відміну від багатьох країн Європи, молоді, але є й такі, які виникли ще до нової ери і феодальний період. У допромислову добу українські міста у своїй більшості були невеликими торговельними й адміністративними осередками для найближчих поселень. Їх активний розвиток спостерігається наприкінці XIX ст. у зв'язку з пореформеним підйомом промисловості й торгівлі. Але розгортання урбанізації як широкого процесу, визначеного індустріальним розвитком, стосується епохи «соціалістичного будівництва». Потужний поштовх урбанізації було надано у кінці 1920-х рр. Найбільші ж темпи зростання кількості міст і міського населення відповідають періоду 30-х рр. XX ст. (рис. 1). Між двома переписами 1926 та 1939 рр. українське міське населення збільшилося з 18,6% до 36,2%. Найбільш високий показник відповідає другій і третій п'ятирічкам, що спростовує поширену в радянські часи офіційну думку, що у другій і третій п'ятирічках потреба у робітничій силі задовольнялася за рахунок природного приросту й активізації внутрішніх трудових ресурсів міста, припинивши стихійну міграцію населення із села. Пізніше, до перепису 1989 р., міське населення зростало повільніше. Проте не можна не визнати факту, що процес формування сітки

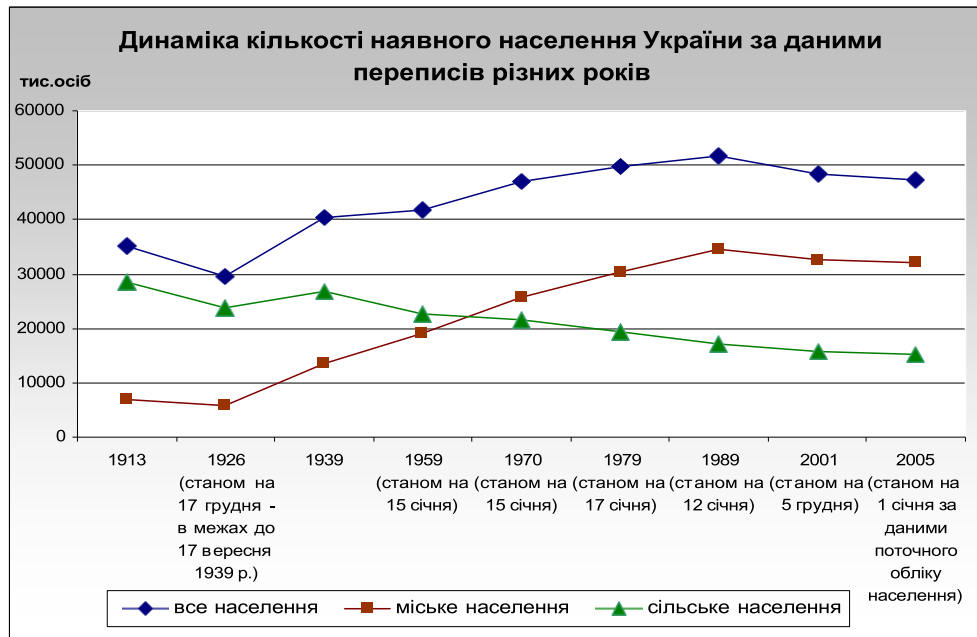

Рис. 1. Динаміка кількості наявного населення України за даними переписів різних років

міських населених пунктів в Україні, як і зростання міського населення, був у ХХ ст. безпрецедентним. З 1926 р. до 1989 р. кількість міст в Україні збільшилась у 4,7 рази.

Цілком зрозуміло, що радянська урбанізація стала особливим явищем, відмінним від інших країн. В довоєнні роки урбанізація виявилася побічним продуктом радянської прискореної індустріалізації: найважливішими галузями промисловості, які справили вплив на зростання старих і виникнення нових міських поселень в Лівобережній Україні, стали гірничодобувна і, насамперед, вугільна, металургійна і пов'язана з нею коксохімічна, машинобудівна та хімічна галузі; на території правобережної частини України – машинобудівна і металообробна, легка і харчова, меншою мірою деревообробна промисловість [12]. Вочевидь, зростання міського населення могло б бути і більшим, якби не соціальні потрясіння, викликані масовими політичними репресіями і голодомором. В 1939-1940 рр. сітка міст країни збільшилась у зв'язку із приєднанням західних областей і Буковини, хоча західноукраїнські міста в основному були невеликими і з слабкою економічною базою. Величезні втрати населення, понесені Україною у роки Другої світової війни також значно порушили нормальний хід формування демографічного руху країни та його міської складової і здійснили негативний вплив на процес урбанізації. Війна не просто звузила її демографічну базу, вона ускладнила процес формування регіональних центрів, їх модернізацію, оздоровлення, не говорячи про благоустрій та ін. Позитивні демографічні тенденції були відновлені лише в кінці 1950-х рр., переважно за рахунок стрімкого зростання міського населення в Донецько-Придніпровському регіоні, яке продовжувалось до кінця 1980-х рр.

Фундаментальними рисами соціалістичної урбанізації в Україні стали:

- абсолютний пріоритет політичних, в т.ч. оборонних цілей, який обумовив майже насильну урбанізацію, що перетворилась на засіб розвитку промисловості країни;

- погляд на населення, процеси його концентрації в містах як насамперед на джерело робочої сили для зростаючих і нових виробництв;
- «стирання граней між містом і селом», наслідком чого стало безумовне віддання переваги містам чи укрупненням населених пунктів будь-якого рівня, зміни соціальної структури українського суспільства; при цьому село і земля втратили свого господаря (навіть сьогодні у великій політиці за традицією порушують питання про акції великих підприємств, ринок металу, енергоносіїв, а питання власності на землю – ключове для України та її жителів – свідомо чи несвідомо відсунуте на другий план);
- єдині стандарти планування, забудови міст, розвитку комунального господарства.

Якщо радянське суспільство і вирішувало міські проблеми, то тільки як утилітарні, інструментальні: «трудові ресурси» мали десь жити, а відповідно слід було будувати житло, створювати необхідну інфраструктуру. Місто тривалий час було місцем задоволення «раціональних потреб», але не більше цього. Власно ж міське середовище, яке само по собі відтворювало потреби, тоді ще не відомі Держплану СРСР, не усвідомлювалось як самостійна цінність. Відповідно і витрати на його розвиток були мізерними. Все, що робилося в плані благоустрою міст, робилося – у повній відповідності до пріоритетів мілітаризованої радянської економіки – в мінімальних, функціонально необхідних межах і в найдешевший спосіб [2]. Радянське містобудування послідовно проводило в життя соціальне замовлення держави, а держава забезпечувала виконання цього замовлення капітальними вкладеннями і природними ресурсами, централізовано розподіленими в рамках планової економіки. Існувала нормативно задана система містобудівної документації, яка визначала місця розміщення промислових підприємств і, відповідно, нових міст, їхню чисельність населення, будівництво відбувалося тільки за затвердженими державою проектами на основі стандартизованих проектних рішень, з централізацією систем інженерно-технічного забезпечення. Для будівництва радянського періоду характерна соціально-містобудівна однорідність міст, недостатня житлова забезпеченість на одного жителя, до сих пір зберігаються високі показники щільності і середньої етажності забудови. Водночас в умовах державної власності на землю існували суворі обмеження на використання земель для потреб недержавного чи індивідуального житлового будівництва, на розміри споруд тощо.

В цілому радянський період містобудування дозволив за короткі терміни значно збільшити обсяги будівництва і житловий фонд країни, побудувати десятки нових міст і залучити до індустріальної діяльності більшу частину території України. Не можна оцінювати такі великі досягнення негативним чином, навіть через думку, що це все сприяло спустошенню сіл, посиленню диспропорцій регіонального розвитку, зрештою витісненню в урбанізованих регіонах української мови. Не можна назвати ці досягнення і квазіурбанізацією, тому що розвитку міст були притаманні всі фундаментальні риси урбанізації, хоч і своєрідно оформлені. На нашу думку, завдяки концентрації в містах прогресивних на свій час (хоча може і не обґрунтованих в своїх масштабах) видів діяльності, міста в цілому забезпечували розвиток країни в різних сферах економіки, науки, технології, освіти, культури. Ці події стали інкубатором для сучасної України, джерелом роздумів і пошуку раціональних рішень, а мимоволі сприяли кристалізації української нації, найкращих її представників, які мають як

українське, так і неукраїнське коріння.

Урбанізація значно змінила природу регіональних систем – закономірності регіонального розвитку тепер значною мірою співпадають із закономірностями міського розселення, але сучасна регіональна політика має виходити здебільшого від тієї конкретної стадії, на якій знаходиться процес урбанізації зараз. Уточнити цю стадію може допомогти лише погляд на результати процесу з соціо-екологічних позицій. Незавершеність якісного етапу урбанізації, відсталість, а іноді і занедбаність багатьох міст в Україні пов'язані з тим, що пріоритети людини – міського жителя, протягом десятиріч були відсунуті на другий план, вкладення в людей були недостатніми, а з цим і матеріально-виробнича складова повністю закрила собою антропокультурну основу урбанізації. Сучасні постіндустріальні тенденції лише оголили та загострили такий стан справ. Саме тому в 1990-х рр. велика кількість вчених, в т.ч. географів [1, 5, 11], звертається до аналізу цивілізаційних причин міської кризи, вважаючи, що повернення до рутинних засад урбанізації (ролі промисловості, розвитку міст різних типів, наукових містечок і т.д.) мало що додає до аналізу сучасного стану міст, а тим більше до спроб спрогнозувати урбаністичну еволюцію на найближчі десятиріччя [13].

Нині Україна отримала статус держави з ринковою економікою, значно змінивши пріоритети розвитку і внутрішню політику. Держава вже не інвестує кошти в розвиток міської інфраструктури (як інженерної, так і соціальної), вона взагалі перестала бути носієм єдиної стратегії влаштування життя населення, тому містобудування тепер спирається більше на приватні інвестиції. На перший план виходять інтереси якщо не населення, то приватних суб'єктів економіки, які вільно обирають місце як для життя, так і для бізнесу, відбувається роздержавлення власності на землю, нерухомість, включаючи житлово-комунальну сферу міст. Виникає потреба в побудові нової конструкції громадянського урбанізованого суспільства, яка буде враховувати ці зміни і дбати не тільки про міста і міське населення, але й про регіони в цілому. Каркасом територіальної організації країни в майбутньому вимушені стати не просто міста, а значно більша і обов'язково облаштована територія, яка знаходиться у приватній власності населення.

Сьогоднішня криза урбанізації, візуальна ознака якої – зменшення міського (хоча також і сільського) населення (табл. 1), яка характерна для більшості європейських пострадянських країн в перехідний період, лише частково пов'язана зі складнощами розвитку країн після розпаду СРСР, а скоріше вона пов'язана з цілим комплексом проблем, які накопичувалися протягом років прискореного зростання, але недостатнього розвитку міст. Цей комплекс проблем умовно можна об'єднати у дві великі групи: проблеми, пов'язані із розривом між статусом міста і реальними умовами міського комфортного і модернізованого середовища і проблеми, пов'язані із адаптацією вчорашніх сільських жителів до міського середовища, засвоєння ними навичок міської культури, норм поведінки, організації побуту тощо. Для України, де сконцентровано найпотужніший промисловий потенціал, ці проблеми мають особливе значення.

На даному етапі розвитку стає зрозумілим, що урбанізація в різних країнах – це різні речі, вони частково співставні тільки за окремими кількісними ознаками. В якісному плані українська урбанізація (в плані її пострадянського розуміння) дуже відмінна від урбанізації інших країн – як розвинутих, так і тих,

Таблиця 1

Сучасне співвідношення міського і сільського населення в різних країнах*

Країна	Структура населення (%), 2004 р.		Середні щорічні темпи зміни населення, 2000-2005 рр. (%)	
	міське	сільське	міське	сільське
Беларусь	71	29	0,06	-1,70
Бельгія	97	3	0,24	-0,84
Болгарія	70	30	-0,35	-1,99
Великобританія	89	11	0,38	-0,26
Вірменія	64	36	-0,75	0,09
Грузія	52	48	-1,38	-0,42
Данія	85	15	0,34	-0,37
Естонія	70	30	-1,04	-1,23
Ірландія	60	40	1,54	0,51
Канада	81	19	1,19	-0,96
Латвія	66	34	-1,22	-0,34
Литва	67	33	-0,67	-0,38
Молдова	46	54	0,11	-0,31
Німеччина	88	12	0,28	-1,48
Польща	62	38	0,04	-0,27
Російська Федерація	73	27	-0,58	-0,54
Румунія	55	45	-0,20	-0,26
Словенія	51	49	-0,11	-0,11
США	80	20	1,44	-0,63
Угорщина	66	34	0,14	-1,57
Україна	67	33	-0,72	-0,90
Франція	76	24	0,72	-0,34
Швейцарія	68	32	-0,07	0,01
Швеція	83	17	0,12	-0,07

* Джерело: Population Division of the United Nations Secretariat, World Urbanization Prospects, 2005 (<http://millenniumindicators.un.org/unsd/demographic/products/socind/hum-sets.htm#srce>)

що розвиваються, хоча напевно вона має подібні демографічні риси обох цих груп країн. Звичайно міста, як носії урбанізації, характеризуються концентрацією різних форм діяльності, а зрештою – концентрацією найвищих досягнень культури, архітектури, науки, інформаційних, екологобезпечних технологій тощо. В умовах України на сьогодні значна кількість міст, особливо невеликих, зберігає сільські риси, тому що часто-густо історія їх формування пов'язана із побудовою робочих поселень при крупних підприємствах, а це автоматично означало набуття ними рис напівоблаштованості, городництва навколо типових п'ятиповерхових будинків тощо. В перехідний період це загострило проблему безликих, вільних від архітектурних і комфортних «прикрас» монопрофільних малих міст, а також інших міських поселень, підкресливши не тільки їх економічну нежиттєздатність, але і серйозну недостатність благоустрою, запущену екологію, однорідність і сірість забудови. Водночас те саме «городництво» стало для багатьох мешканців суттєвим джерелом додаткових доходів, харчування, а іноді і виживання. Повернення до нетипової для міста діяльності на власних чи стихійно захоплених земельних ділянках означає в перехідний період не стільки несформованість міст, недостатню адаптацію вчорашніх селян до міських умов, скільки найдоступніший спосіб утримати певний рівень достатку. Однак так або інакше, але велика

кількість міст і міських територій в Україні виявляються такими, що позбавлені міського середовища в його сучасному розумінні.

Ще більш драматичним стала порівняно невелика присутність в міських поселеннях справжніх городян – членів міської громади, які є такими не в першому і не другому коліні, представників середнього класу, носіїв особливого менталітету співіснування з великою кількістю людей, специфічними правами і обов'язками, відповідним рівнем освіти тощо. Нажаль, якщо міський каркас в Україні вдалося створити, то каркас інтелектуальний, культурний, соціальний поступово «розмивався». Пройде ще не одне десятиріччя, після чого можна буде казати про ті ознаки розвитку міст, які вже зараз притаманні багатьом західним містам в плані професійних, статусних та інших рівнів самого населення.

Відоме за радянських часів формулювання «обмеження зростання великих міст і розвиток малих і середніх» фактично визначало суть відношення тоталітарної влади до урбанізації – можливість її штучного обмеження. Радянські географи також спиралися на директиви з'їздів КПРС, хоча і зазначали в своїх працях, що «здійснення цього завдання – дуже складна справа» [12, С. 122]. Взагалі думки географів найменшою мірою були «деформовані» ідеологічним впливом, а висновки на користь обмеження зростання крупних міст були підкріплені серйозним аналізом особливостей розвитку багатьох з них, системи міських поселень в цілому, функціональної структури та економічної бази їх формування. І хоча тоді відчувався «екстенсивний» дух тверджень і розуміння самої урбанізації («включення в міську мережу нових придатних для землеробства земель», «обмеження нового промислового будівництва у крупних містах з метою більш рівномірного розміщення продуктивних сил і розселення» тощо), він відповідав типовому індустріальному етапу урбанізації, який може і не найкращим чином знайшов свій прояв і в Радянській Україні. І сьогодні ми не можемо не погодитися з думкою Б.С. Хорева про те, що «процеси урбанізації і розселення не можуть бути правильно пояснені і зрозумілі поза концепцією територіальної організації виробничих сил країни» [18]. Проте на сьогоднішній день стає зрозумілим, що процес урбанізації є двоєдиним: накопичення соціального, економічного, культурного потенціалу в найбільших центрах – це лише його головна, але перша частина, пізніше цей потенціал поширюється на периферійні міські і сільські поселення. Рівень розвитку останніх зростає, це стимулює найбільші центри до нового розвитку і т.д. Штучне обмеження навряд чи стримує, а скоріше вбиває процес розвитку. Драматизм полягає в тому, що освоєння ресурсів, «випереджаючий саму людину» промисловий і в першу чергу промисловий розвиток, з одного боку сприяли зростанню міського населення в Україні, а з іншого – були не в змозі відтворити те справжнє міське середовище і інтелектуально-культурний потенціал, який мали окремі українські міста на початку ХХ ст., а головне – деструктивним чином вплинули на українське село, не тільки відібравши у нього демографічний ресурс, а значно змінивши традиційну сільську якість життя в регіонах України. Ідеологія людини «при виробництві» знаходила просторовий прояв в «містах при заводах», сформувавши цілу низку поселень з економікою і генерацією людей з культурою, які на сьогодні визначають соціальне, екологічне обличчя великих регіонів, нерідко і політичні настрої людей.

Не слід забувати, що урбанізація – це процес, який зумовлює розвиток міст у часі [17, С. 265], внаслідок чого еволюціонують соціально-економічні функції

міст, змінюються (як правило, зростають) суспільні потреби до якості міського середовища, з'являються нові вимоги, засади і технічні можливості просторового впорядкування міст. Ця динамічність також підсилює значення якісних аспектів урбанізації з точки зору збалансованого, постіндустріального і конкурентного розвитку України та її регіонів на сьогоднішній день.

Суттєва різниця між селом і містом, між пересічним містом і столицею в Україні зростає, і різниця ця полягає, насамперед, у незрівняних характеристиках комфортності та обладнання життя і побуту. Той рівень комфорту, який має місце в середньому українському місті нерідко не відповідає умовам, в яких мешкає типове сільське населення, наприклад, у Німеччині чи Голландії. Це означає, що урбанізація в її цивілізаційному розумінні – це поширення комфорту і модернізація життя, переваги обладнаності і збереження часу, відповідна структура зайнятості населення, а не присвоєння населеному пункту статусу міського за його чисельністю, характером забудови чи будь-якими іншими зовнішніми ознаками. Звісно – зростання населення, його концентрація, зміна занять населення зрештою призводять до якісних змін, в науці існують навіть формули «зрілості» міст. Однак проміжок часу між формуванням міста як міста офіційного і міста як міста реального може бути достатньо великим. Надмірне запізнення якісного етапу за будь-яких причин неодмінно породжує негативні проблеми, пов'язані як з соціально-економічним та екологічним розвитком міст, так і з розвитком регіонів і країни в цілому.

За останні роки життя міст і міських населених пунктів в Україні значно змінилося. Загальнодержавний плановий характер розвитку систем розселення змінився на регіональний, місцевий і часто – стихійний. Індустріальний тип забезпечення процесів відтворення міського життя змінюється на постіндустріальний, з намаганнями використовувати ринкові механізми. Виявляється різноманіття міст за рівнем їх адаптації до реформ: від міст, які є успішними до деградуючих міст. Проте інститут прописки, хоч і в зміненій формі, але зберігається в Україні, хоча оптимізація економічних наслідків урбанізації, як і контроль за нею, повинні залежати від розуміння змін в структурі зайнятості, умовах життя людей і відштовхуватися насамперед від інтересів людини. Зрештою люди, які змінюють місце життя в пошуках вищої освіти та роботи – це не найгірший потенціал соціально-економічного зростання країни. Актуальність оцінки урбанізації не викликає сумнівів і в цьому контексті.

В Росії у перехідний період якісним аналізом урбанізації вже активно цікавляться географи, деякі з них говорять про відставання реальної урбанізації від її офіційного рівня, про відмінність так званої «побутової» урбанізації, про причини, які були основою для розвитку нових міст у віддалених і кліматично суворих районах РФСР і сьогоднішні наслідки цього процесу [3,6,9,10]. Водночас відомий російський географ Г.М. Лаппо, полемізуючи з колегами, говорить про те, що рівень урбанізації слід оцінювати за найвищими її досягненнями, не заслоняючи найбільш виражені риси урбанізації явищами і властивостями, що притаманні переважно «ар'єргарду урбанізації» - сільськими рисами, низьким благоустроєм, нерозвинутістю сфери обслуговування тощо [7]. Він говорить про важливість інтегрального показника урбанізації, який відображає її багатогранність і, у першому наближенні, називає в якості такого показника частку населення великих міст, яка найбільш кореспондується з результатом урбанізації.

В Україні і досі відчувається дефіцит досліджень якісних аспектів урбанізації, її соціально-територіального «супроводження», особливо в період уповільнення її темпів і при врахуванні властивих їй сьогодні рис. Це актуально не тільки в зв'язку з особливою гіпертрофованою «промисловою спадщиною», але в зв'язку з сучасними реаліями і потребами розвинутого суспільства, випадінням багатьох розвинутих міст України з числа конкурентноздатних міст-лідерів на світовій арені тощо.

Відповідно до рівня урбанізації західних країн, такими, що охоплюють більш широке і актуальне коло проблем, слід вважати дослідження вчених західноєвропейських наукових шкіл сьогодні: вони активно звертають увагу на такі аспекти як соціально-територіальна диференціація і дезінтеграція населення, бідність в міському середовищі, проблеми іммігрантів тощо [20]. Урбаністична проблематика в інших сучасних працях нерідко пов'язується із розвитком мегаполісів, формуванням так званих світових центрів. Зокрема, можна навести приклад дослідження, здійсненого англійцями П. Тейлором і М. Хойлером [21]. Ними було виявлено чотири групи міст, які претендують на роль світових центрів. На відміну багатьох своїх попередників, автори проаналізували не концентрацію виробництва і не рівень ВВП регіону, а зосередження офісів, що продукують сервіс у таких галузях як бухгалтерський обіг, реклама, банківська і фінансова справа та юриспруденція. Автори об'єднали міста α -рівня, вага яких в європейській економіці є вирішальною, у першу групу, β -рівня – у другу групу, γ -рівня – в третю і т.д. за значенням міст [16]. Київ, який на загальноукраїнському фоні виглядає супермістом, потрапив в четверту групу, що свідчить про незавершеність і несформованість його як постіндустріального, фінансового центру, проте і про перспективи, які він має в плані розвитку, якщо урбаністична політика буде правильно осмислена фахівцями і політиками.

Безумовно, система розселення України формувалася не тільки протягом радянського періоду. Століттями на території сучасної держави, завдяки вдалому географічному положенню, на основі власного потенціалу формувалась модель господарювання і відповідаюча їй сітка розселення, яка спиралась на людський потенціал, етичні норми християнства, приватну власність, сімейні і громадські цінності. І незважаючи на те, що протягом багатьох років ці цінності були відсунуті комуністичною ідеологією на другий план, соціально-економічний розвиток регіональних систем розселення відбувався в руслі світових тенденцій урбанізації. Темпи цього процесу були шаленими, а неякісну, але масштабну урбанізацію якнайменше можна пояснити відносною молодістю міських систем розселення, хоча реально – занедбаністю самої людини і умов її життя. Новий етап розвитку країни пов'язаний із поверненням українського суспільства до світового історичного процесу, до світових людських цінностей: свободі особистості, культу сім'ї і приватної власності, демократичних засад, до світових процесів. В соціально-географічному плані дуже різні регіони України знаходяться на шляху формування нових виробничих відносин, потреби в містобудівному, регіональному проектуванні систем розселення не зменшуються, однак вони трансформуються через актуальне, закономірне розширення спектру аналітичних обґрунтувань самого процесу урбанізації, його особливостей і перспектив. Зміни у територіальному розміщенні населення, які відбуваються в Україні зараз, не можна пояснити лише демографічними тенденціями, чи

зовнішньою міграцією. Люди переміщуються в міста, де є нові робочі місця, відкриваються певні економічні можливості, питома вага зайнятих у сфері послуг зростає, а відповідно до цього поступово модернізуються і диверсифікуються регіони, тому внутрішня міграція вочевидь буде продовжуватися, при цьому процес урбанізації буде розвиватися «в глибину», відповідно до цього будуть розвиватися і географічні дослідження. Внаслідок того, що в Україні досі не розвинутий ринок капіталу, виправлення успадкованих структурних деформацій буде і в подальшому відбуватися в основному за рахунок міжсекторних (міжгалузевих) і внутрішніх механічних перетоків людських ресурсів. Ця мобільність населення недостатньо осмислена з точки зору змін у якості його життя – умовах життя, якісних характеристиках самого населення. Ця мобільність зовсім не обґрунтована в плані національної безпеки, конкурентноздатності країни і розвитку сільської місцевості і сільського жителя – традиційного годувальника країни. Адже, як зазначалося, урбанізація – це не тільки міста і міські жителі.

1. Ахиезер А.С. Город – фокус урбанизационного процесса // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М. – 1995. – С. 21-28. 2. Вишневский А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М.: ОГИ, 1998. – 432 с. 3. Гольц Г.А. Культура и экономика России за три века, XVIII-XX вв. – Т. 1. – Новосибирск. – 2002. – 535 с. 4. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен: Монографический сборник. – М.: ОГИ, 2001. – 560 с. 5. Коган Л.Б. Города и политика: российские уроки. – Обнинск: Институт муниципального управления, 2003. – С. 63-72. 6. Крупные города и вызовы глобализации / Под ред. В.А. Колосова и Д. Эккерта. – Смоленск: Ойкумена, 2003. – 280 с. 7. Лаппо Г.М. Российский город – симбиоз городского и сельского // Демоскоп Weekly. Электронная версия бюллетеня «Население и общество». – 2005. – № 221-222 (<http://demoscope.ru/weekly/2005/0221/analit06.php>). 8. Медведков Ю.В. Человек и городская среда. М.: Наука, 1978. – 12 с. 9. Нефедова Т. Городская сельская Россия // Население и общество. Инф. бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. – М., 2003. – №77. – 4 с. 10. Нефедова Т.Г. Сельская Россия на перепутье: Географические очерки. – М.: Новое издательство, 2003. – 408 с. 11. Нефедова Т.Г., Трейвиш А.И. Между городом и деревней // Мир России. – 2002. – Том XI. – №4. 12. Пітюренко Ю.І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи). – К.: Наукова думка, 1972. – 188 с. 13. Пивоваров Ю.Л. Урбанизация в России в XX веке: представления и реальность // Общественные науки и современность, 2001. – №6. – С. 101-113. 14. Покатаева Т.С. Развивающиеся страны: проблемы урбанизации (особенности формирования и структуры городского населения). – М.: Мысль, 1977. – 302 с. 15. Покшишевский В.В. Взаимодействие населения и среды в условиях города. Препринт доклада на IV советско-польском семинаре по проблемам урбанизации (СССР, г. Киев, сентябрь 1979 г.). – Москва-Киев, 1979. – 18 с. 16. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С. Варналія. – К.: Знання України, 2005. – 498 с. 17. Топічів О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с. 18. Хорев Б.С. Районирование и расселение // Развитие и регулирование систем расселения в СССР. – М. – 1974. – 19 с. 19. Berry V.J.L., Horton F.E. Geographic perspectives on urban systems. Englewood Cliffs. – N.J.: 1970. – 564 pp. 20. Klagge B. Armut in westdeutschen Städten // Geogr. Rundschau. – Braunschweig. – 1998. – № 3. – S. 139-145. 21. Taylor P.J., Hoyler M. The Spatial Order of European Cities // Journal of Economic and Social Geography. – 2000. – № 2 (91). – P. 176-189.

Differences in understanding of urbanization, historical features of urbanization in Ukraine are considered in the article. The accent on necessity to consider the urbanization in a wide context, from socially-ecological positions, and not just from the point of view of urban growth is done.